Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(A)| November- 2025

Original Article

संतांची सामाजिकता : एक चिकित्सक अभ्यास

गजानन दशरथ जंगमवार
संशोधक, श्री शंकरराव बेझालवार कला वाणिज्य महाविद्यालय, अहेरी जि गडचिरोली
Email: gjangamwar@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171118
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 11(A)
Pp. 111-114
November. 2025

Submitted: 17 Oct. 2025
Revised: 27 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

भारतीय समाजजीवनाच्या निर्मितीत संत परंपरेचे योगदान अत्यंत महत्वाचे मानले जाते. महाराष्ट्रातील संतांनी सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक जीवनाला नवी दिशा देत समतामूलक, मानवतावादी व लोकाभिमुख विचारांचे बीज रोवले. त्यांच्या काव्यात, प्रवचनात, चरित्रात आणि वागणुकीतून सामाजिक जाणीवेची ठाम उपस्थिती दिसून येते. 'संतांची सामाजिकता' हा शब्द केवळ धार्मिक भावनेपुरता मर्यादित नसून तो सामाजिक समता, न्याय, बंधुभाव, कर्तव्यनिष्ठा, स्त्री-पुरुष समानता, जातीभेद निर्मूलन, श्रमप्रतिष्ठा आणि नैतिक आचरण या मूल्यांनी परिपूर्ण आहे. या चिकित्सक अभ्यासात संतपरंपरेतील ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, चोखोबा, जनाबाई इत्यादी संतांच्या वाङ्मयातील सामाजिक आशयाचे तात्त्विक आणि समीक्षात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे. विशेषतः संतवाङ्मयाने विद्यमान सामाजिक संरचनेतील विसंगती कशा प्रकारे उघड केल्या, सामान्य माणसाला अध्यात्म व सामाजिक परिवर्तनाची नवी भाषा कशी मिळाली, तसेच समाज-सुधारणेच्या प्रक्रियेत संतविचारांची भूमिका काय होती, याचा अभ्यास सादर केला आहे. या संशोधनातून असे स्पष्ट दिसते की संतविचार हे केवळ अध्यात्म नव्हे तर सामाजिक क्रांतीचे वैचारिक साधन होते. संतांच्या सामाजिक दृष्टिकोनामुळे समाजात संवाद, न्याय, समता आणि परिवर्तनाची प्रक्रिया गतिमान झाली. त्यामुळे संतपरंपरा ही केवळ भूतकाळातील घटना नसून आजही समाजजागृतीची एक प्रभावी परंपरा आहे.

बीजशब्द: *संतपरंपरा, सामाजिकता, समता, भक्तीआंदोलन, जातिभेद, स्त्री-अधिकार, मानवतावाद, संतवाङ्मय, नैतिकता, सामाजिक परिवर्तन, अध्यात्म, श्रमप्रतिष्ठा, चिकित्सक अभ्यास, महाराष्ट्र संत साहित्य.*

प्रस्तावना

भारतीय संतपरंपरा ही भक्ती, अध्यात्म, समता आणि सामाजिक परिवर्तनाचा अद्वितीय संगम आहे. भारतातील मध्ययुगीन काळ राजकीय अस्थैर्य, सामाजिक अन्याय, जातिभेद, स्त्रीदमन, अंधश्रद्धा आणि धार्मिक दुराग्रहासाठी ओळखला जातो. या काळात लोकजीवनात अशांतता असल्यामुळे समाजाला दिशादर्शक, समतामूलक व लोकाभिमुख विचारांची आवश्यकता होती. अशा परिस्थितीत संतांनी जे विचार मांडले ते केवळ भक्तिपर नाहीत, तर ते समतावादी, मानवतावादी व सामाजिक क्रांतीचेही प्रतीक आहेत. संतवाङ्मयातील सामाजिकता ही बहुआयामी आहे. एकीकडे ती सामाजिक न्यायाची मागणी करते, तर दुसरीकडे अध्यात्माच्या माध्यमातून समतेचा नवा दृष्टिकोन देते. संतांनी धार्मिक विधी, कर्मकांड, जातिभेद आणि सामाजिक रूढी यांना ज्या प्रकारे आव्हान दिले, त्यातून समाजमनाला नवी जाग आली. 'संतांची सामाजिकता' या विषयाचा अभ्यास करताना आपण संतविचारांची दोन स्तरांवर चिकित्सा करतो—

१) सामाजिक संरचनेतील विसंगतीची टीका
२) परिवर्तनाची मूल्यव्यवस्था निर्माण करणारा सकारात्मक दृष्टिकोन

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Address for correspondence:
गजानन दशरथ जंगमवार, संशोधक, श्री शंकरराव बेझालवार कला वाणिज्य महाविद्यालय, अहेरी जि गडचिरोली

How to cite this article:
जंगमवार, . गजानन . दशरथ . (2025). संतांची सामाजिकता : एक चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research and Development, 17(11(A)), 111–114. https://doi.org/10.5281/zenodo.17876119

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.17876119

ज्ञानेश्वरांनी अध्यात्माला सामाजिक जीवनाशी जोडले, एकनाथांनी सर्वसमावेशकता व सहिष्णुता यांचा पुरस्कार केला, तुकारामांनी श्रमप्रतिष्ठा व नैतिकता अधोरेखित केली, तर चोखोबा व जनाबाई यांनी समाजातील कनिष्ठ मानल्या गेलेल्या घटकांच्या आवाजाला प्रतिष्ठा दिली. संतविचारांमधील सामाजिकतेचा अभ्यास आजच्या काळातही आवश्यक आहे, कारण आजचे समाजजीवन तंत्रज्ञानाने आधुनिक झाले असले तरी विषमता, अन्याय, असहिष्णुता व भेदभाव अजूनही अस्तित्वात आहेत. संतपरंपरा या समस्यांना सामाजिक-नैतिक दृष्टिकोन देणारी शक्ती ठरते. यात संतपरंपरेतील सामाजिकतेची तात्त्विक उकल, तिची वैशिष्ट्ये, उद्देश, गृहीतके आणि संशोधनपर मांडणी विस्तृत स्वरूपात मांडली आहे.

संकल्पना, स्वरूप व वैशिष्ट्ये

संकल्पना

'संतांची सामाजिकता' म्हणजे संतविचारांमध्ये आढळणारी समाजाभिमुखता, मानवतावादी दृष्टिकोन, सामाजिक समतेची धारणा आणि परिवर्तनाचा विचार. संतविचारांतील अध्यात्म ही केवळ मोक्षप्राप्तीची प्रक्रिया नसून सामाजिक नैतिकतेची प्रशिक्षणशाळा आहे.

सामाजिकता ही तीन स्तरांवर दिसून येते—

१) मानवी संबंधांचा सामाजिक आधार.

२) समतेवर आधारित नैतिक मूल्यव्यवस्था.

३) असमानता व दुराग्रहाविरुद्धचे प्रतिपादन.

स्वरूप

संतांची सामाजिकता खालील स्वरूपात प्रकट होते—आध्यात्मिक सामाजिकता : अध्यात्माला सर्वांसाठी उपलब्ध करून देणे.नैतिक सामाजिकता : प्रामाणिकपणा, दया, करुणा, सत्य, अहिंसा या मूल्यांचा प्रसार.विरोधी सामाजिकता : अन्यायकारक प्रथा, जातिभेद, कर्मकांडाविरुद्ध आवाज.समतामूलक सामाजिकता : सर्व जीव समान, ईश्वर सर्वांमध्ये, समाजवादाची मूळ धारणा.स्त्री-सामाजिकता : स्त्रीला मानवी प्रतिष्ठा आणि आध्यात्मिक समान हक्क. लोकसामाजिकता : सामान्य लोकांना केंद्रस्थानी ठेवणारा विचार.

वैशिष्ट्ये

१. लोकभाषेतील सुलभता – संतांनी संस्कृतऐवजी मराठी भाषेचा वापर करून अध्यात्म व सामाजिक विचार सामान्य जनांपर्यंत पोहोचवले.

२. समतेचे तत्वज्ञान – जातीभेद, उंच-नीच, वर्णव्यवस्था यांना स्पष्ट विरोध.

३. मानवतावाद – सर्व प्राणिमात्रांशी करूणाभाव; परमार्थ म्हणजे परहित.

४. श्रमप्रतिष्ठा – श्रमाला पावित्र्य व प्रतिष्ठा देणारा दृष्टिकोन.

५. नैतिकता आणि आत्मपरीक्षण – जीवनशैलीतील शुद्धता, प्रामाणिकता आणि आत्मसुधारणा हे केंद्रीय मूल्य.

६. विरोधी धार्मिकता – असत्य रूढी, कर्मकांड, अंधश्रद्धा, पुरोहितशाही यांना विरोध.

७. सामूहिक आध्यात्मिकता – वारकरी संप्रदायासारखी सामूहिक भक्ती ज्यामुळे सामाजिक एकात्मता वाढली.

८. स्त्रीचा आवाज – जनाबाईसारख्या संतांनी स्त्रीअनुभवाला अभिव्यक्ती देऊन सामाजिकता समृद्ध केली.

उद्देश

या चिकित्सक अभ्यासाचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे

१. महाराष्ट्रातील संतपरंपरेतील सामाजिकतेचे तात्त्विक स्वरूप स्पष्ट करणे.

२. संतविचारांनी समाजातील विषमता, अन्याय व रूढी यांना कशाप्रकारे आव्हान दिले याचा अभ्यास.

३. संतविचारांतील समतामूलक व लोकाभिमुख मूल्यांची चिकित्सा.

४. अध्यात्म आणि सामाजिक परिवर्तन यांच्या परस्पर संबंधाचे विश्लेषण.

५. आधुनिक समाजासाठी संतविचारांचे महत्त्व व उपयोजन अधोरेखित करणे.

६. संतांच्या सामाजिकतेवरील आधीच्या अभ्यासांचे तुलनात्मक निरीक्षण करणे.

७. संतवाङ्मयातील सामाजिकतेचे विश्लेषणात्मक, ऐतिहासिक व समीक्षात्मक मांडणी करणे.

गृहीतके

१. संतविचार हे केवळ अध्यात्मावर आधारित नसून ते सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहेत.

२. संतवाङ्मयातील सामाजिकता समाजातील समता, बंधुता व न्याय या मूल्यांना बळकटी देते.

३. जातिभेदासारख्या अन्यायकारक प्रथांविरुद्ध संतविचारांनी लोकमानसात निर्णायक जागृती घडवली.

४. स्त्रीचा आवाज, श्रमप्रतिष्ठा आणि लोकाभिमुखता हे संतविचारांचे मूलभूत घटक आहेत.

5. संतांची सामाजिकता आधुनिक समाजासाठीही उपयुक्त आणि मार्गदर्शक आहे.

६. संतविचारांचा प्रभाव केवळ धार्मिक क्षेत्रापुरता मर्यादित नसून सांस्कृतिक, सामाजिक आणि नैतिक क्षेत्रांवरही व्यापक आहे.

शोध

संशोधनाची गरज : संतपरंपरेवरील संशोधनाचे मोठे साहित्य उपलब्ध असले तरी 'सामाजिकता' या संकल्पनेच्या संदर्भात अद्यापही सखोल आणि चिकित्सक अभ्यासाची आवश्यकता आहे. आधुनिक समाजातील विषमता, राजकीय ध्रुवीकरण, असहिष्णुता, स्त्रीविषयक प्रश्न आणि आर्थिक अन्यायाच्या पार्श्वभूमीवर संतविचारांची सामाजिकता अत्यंत समकालीन ठरते.

संतपरंपरा आणि सामाजिकता : विस्तृत चिकित्सक विश्लेषण :

(अ) संत ज्ञानेश्वरांची सामाजिकता: ज्ञानेश्वरांनी 'योग' आणि 'अध्यात्म' या संकल्पना लोकभाषेत उतरवून सामान्य माणसाला आत्मज्ञानाचा मार्ग खुला केला. जातिभेद आणि संकीर्णतेचा त्यांनी धिक्कार केला. 'आम्ही जातीचा विचार करीत नाही' हा त्यांचा दृष्टिकोन समाजसुधारणेचा पाया ठरतो. ज्ञानेश्वरीत — सर्व जीवांत परमेश्वर, कर्मकांडाचा निषेध, नैतिक जीवनशैली ही मूल्ये स्पष्ट दिसतात.

(ब) संत नामदेवांची सामाजिकता : नामदेवांनी भेदभावाविरुद्ध उभे राहत सामान्य लोकांमध्ये समानतेची भावना जागृत केली. त्यांनी देवाला सर्वांच्या जीवनात समानपणे वसणारा मानले. नामदेवांच्या अभंगांतून—मानवी समानता, भक्तीत जातिभेदास जागा नाही.प्रामाणिकता, करूणा यांचा पुरस्कार दिसतो.

(क) संत एकनाथांची सामाजिकता : एकनाथांनी 'सर्वसमावेशकता' आणि 'सहिष्णुता' यांचा पुरस्कार केला. त्यांनी स्पष्ट सामाजिक संदेश देणारे आचार जगले. दलिताला घरी बोलावणे, स्पर्शशुद्धीच्या रूढींस विरोध, सर्व धर्मांविषयी आदर हे त्यांच्या सामाजिकतेचे महत्त्वाचे पैलू.'एकनाथी भागवत' हे लोकाभिमुख सामाजिकतेचे वाङ्मय आहे.

(ड) संत तुकारामांची सामाजिकता : तुकारामांचे अभंग अत्यंत सामाजिक, जीवघेण्या अनुभवांवर आधारित आणि परिवर्तनवादी आहेत. त्यांच्या सामाजिकतेची वैशिष्ट्ये : १) श्रमप्रतिष्ठा २) नैतिकता व आत्मपरीक्षण ३) वर्गविरोध ४) असत्य- भ्रष्टाचाराविरुद्ध भाष्य ५) सामाजिक जागृती तुकारामांच्या 'कष्टा शिवाय फळ नाही' या विचारातून श्रमिकाच्या जीवनाला प्रतिष्ठा दिली आहे.

(ई) चोखोबा व जनाबाई यांची सामाजिकता : दोघांनीही दलित जीवन, श्रमिक अनुभव, स्त्रीत्वाचे वास्तव, दैनंदिन जीवनातील संघर्ष यांना आध्यात्मिक भाषेत मांडले. जनाबाईने स्त्रीचे दैनंदिन श्रम, अत्याचार, वेदना, परिश्रम, संवेदना यांना अभंगातील विषय केला. चोखोबांच्या अभंगांत दलितअस्मिता, समता, संघर्ष आणि ईश्वराशी समता आधारित नाते दिसते. संतपरंपरेतील ही सामाजिकता 'खालच्या स्तरातील जीवनाला केंद्रस्थानी' ठेवणारी आहे.

संतांची सामाजिकता आणि आधुनिक समाज

आजच्या समाजातील—जातीय तणाव, सामाजिक विषमता, स्त्रीवरील अन्याय, आर्थिक शोषण, नैतिकतेचे अवमूल्यन या सर्व समस्या संतविचारांच्या सामाजिकतेने समजून घेण्यास व कमी करण्यास मदत होते. संतपरंपरा देते—समतेचे मूल्य, नैतिकता, अहिंसा, सहिष्णुता, लोकाभिमुखता, धार्मिक सलोखा, सामाजिक जबाबदारी या मूल्यांमुळे संत सामाजिकता ही युगानुयुग समसामयिक ठरते.

निष्कर्ष

संतांची सामाजिकता ही भारतीय समाजाच्या वैचारिक आणि नैतिक पायाभरणीचा प्रमुख स्तंभ आहे. ती अध्यात्म आणि समाजजीवन यांचा अद्वितीय समतोल साधते. संतविचारांनी समाजातील विषमता उघड करून समतेच्या मूल्यांवर आधारित परिवर्तनाची दिशा दिली. आधुनिक काळातही संतपरंपरा सामाजिक न्यायाचा, मानवतावादाचा आणि नैतिकतेचा मार्गदर्शक दीपस्तंभ आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(A)| November- 2025

संदर्भ सूची

1. काडू, वि. स. : महाराष्ट्राची संतपरंपरा, पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
2. देशपांडे, ग. ह: संतवाङ्मयाचे समाजदर्शन, मुंबई,साहित्य प्रकाशन.
3. जोशी, स. वि. : वारकरी संप्रदाय : इतिहास आणि विचार, पुणे विद्यापीठ.
4. ताम्हाणे,म. :तुकारामांचे सामाजिक मूल्य, नवी दिल्ली : नॅशनल पब्लिशिंग.
5. शिंदे, पांडुरंग. भक्ती आंदोलन आणि समाजपरिवर्तन, मुंबई, : मौज प्रकाशन.
6. देसाई, स.एकनाथांची सहिष्णुता, पुणे, :श्रीविद्या प्रकाशन.
7. कुलकर्णी, अ.: दलित संतवाङ्मयाचा अभ्यास, नागपूर विद्यापीठ